

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 22 • sayı / issue: 2 • kiř / winter 2022

Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd'un Mushafında Bulunmaması Meselesinin Tahlili

Analysis of the Issue of al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn's Absence in 'Abdullâh ibn Mas'ûd's Muşhaf

Sümeyye Saygın

Arř. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Res. Assist. PhD., Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşođlu Faculty of Theology, Department of
Tafsir

Konya / Türkiye

sumeyyesaygn@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-5778-4174>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1188248

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 12.12.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 01.12.2022

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2022

Cite as / Atıf: Saygın, Sümeyye. "Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd'un Mushafında Bulunmaması Meselesinin Tahlili". *Marife* 22/2 (2022): 635-654. <https://doi.org/10.33420/marife.1188248>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: *This study was produced from the relevant part of the doctoral thesis titled 'In the Context of Narrations Contradicting Preservation of the Qur'an the First Period's Perception of the Qur'an', completed at the Institute of Social Sciences of Necmettin Erbakan University. / Bu çalışma Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan 'Kur'an'ın Korunmuşluğuyla Çeliřen Rivayetler Bağlamında İlk Dönem Kur'an Algısı' isimli doktora tezinin ilgili bölümünden üretilmiştir.

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd'un Mushafında Bulunmaması Meselesinin Tahlili

Özet

Müslümanlar Kur'ân'dan olan her şeyin mushafta bulunduğu, ondan olmayan herhangi bir şeyin de mushafa alınmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) Fâtiha ve Muavvizeteyn'i mushafına yazmadığına dair birtakım rivayetler, mushafta Kur'ân'a ait olmayan herhangi bir şey bulunmadığı inancı ile çelişki arz etmektedir. Bu nedenle bu konudaki rivayetlerin kapsamlı ve bütüncül bir şekilde incelenmesine ihtiyaç vardır. Klasik İslâm ilim geleneğinde İbn Mes'ûd, Fâtiha, Felak ve Nâs'ın konu edildiği yerlerde onun bu sûreleri mushafına yazmaması ve Kur'ân'dan kabul edip etmediği meselesi yer yer değerlendirilmiştir. Yakın dönemde ise bu konuya Abdullah b. Mes'ûd'un kişiliği, mushafının tertibi, kıraati hakkında yapılan birtakım çalışmalar içerisinde kısmen yer verildiği görülmektedir. Ancak Fâtiha ve Muavvizeteyn'in İbn Mes'ûd mushafında bulunmaması meselesini Kur'ân-ı Kerim'in korunmuşluğu bağlamında ve müstakil olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın, İbn Mes'ûd mushafında Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerinin bulunmaması meselesini Kur'ân-ı Kerim'in korunmuşluğuyla ilişkili olarak ele alması yönüyle bu alandaki boşluğu doldurması umulmaktadır.

Bu araştırma Abdullah b. Mes'ûd mushafının sûre sayısı ile Fâtiha Sûresi ve Muavvizeteyn'in onun mushafında yer almadığına dair rivayetleri konu edinmektedir. Çalışmada bu konudaki rivayetlerin İslâm tarihi boyunca nasıl anlaşıldıkları ortaya konulup nasıl anlaşılmalı gerektiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda konuyla doğrudan ilgisi bulunmayan İbn Mes'ûd kıraatindeki farklılıklara ve onun Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665 [?]) yönelik tutumuna yer verilmeyecektir. Zira bu çalışma yalnızca Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn ile Fâtiha'yı mushafa yazmaması meselesine odaklanmakta ve konunun Kur'ân-ı Kerim'in korunmuşluğu bağlamında analizini hedeflemektedir.

Çalışmada ilk olarak Abdullah b. Mes'ûd mushafındaki sûre sayısı ele alınmıştır. Kaynakların naklettiklerine göre onun mushafındaki sûrelerin sayısı ümmetin icmâ ettiği mushaftan farklı olarak yüz on dörtten azdır ve mushafta yer almayan sûrelerin Fâtiha ve Muavvizeteyn olduğu haber verilmektedir. Bu nedenle İbn Mes'ûd mushafının sûre sayısına dair bilgiler konumuzu doğrudan ilgilendirmektedir. İkinci olarak da İbn Mes'ûd'un Fâtiha'yı mushafına yazmadığına dair rivayetler mercek altına alınmış ve bu konudaki rivayetler daha çok onun Fâtiha'yı mushafta yazılı olarak tespit etmediği şeklinde anlaşılmıştır.

Abdullah b. Mes'ûd mushafında Muavvizeteyn'in bulunmadığı konusunda İslâm dünyasında daha kuvvetli bir algının var olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak bu konudaki rivayetlerin sayıca çok olması, râvilerinin güvenilirliği ve muteber hadis kaynaklarında naklediliyor olmaları gösterilebilir. Ancak Übey b. Ka'b'ın Allah Resûlü'nden naklettiği ifadeler ve kendi cevabı dikkate alındığında Muavvizeteyn'in okunmasına dair İbn Mes'ûd'un farklı bir eğilimi bulunduğu düşünülmektedir. Bize göre de Muavvizeteyn hakkındaki rivayetlerin sûrelerin okunusuyla ilgili bilgi veriyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu çalışma bizi Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edilmediği sonucuna ulaştırmıştır. Müslümanların çoğunluğu tarafından, tarihin herhangi bir döneminde, onun bu sûreleri kesin olarak inkâr etmiş olduğu fikri makul görülmemiştir. Azınlıkta olan bir görüşe göre o belli bir süreliğine Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan olmadığını, bunların istiâze duaları olduğunu düşünse de bu görüşünden daha sonra vazgeçmiştir. Netice itibarıyla İslâm dünyasında bu haberlerin hiçbir zaman Kur'ân'ın korunmuşluğu karşısında bir konumda değerlendirilmediği görülmektedir. Zira bu meseleler tek bir sahâbîyi ve onun şahsî mushafını ilgilendirmektedir. Kur'ân'ın muhafazası ise şahıslara verilmiş bir görev değildir. Kur'ân ümmetin ittifakı ile eksiksiz ve ilavesiz bir biçimde muhafaza edilmiştir ve mütevâtirdir. Bu konudaki nakiller ise yalnızca âhad haberlerdir. Bu haberler izaha muhtaç olmakla birlikte Kur'ân'ın muhkemliğine zarar verebilecek bir mahiyette değildir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Abdullah b. Mes'ûd, Mushaf, el-Fâtiha, el-Muavvizeteyn.

Analysis of the Issue of al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn's Absence in 'Abdullâh ibn Mas'ûd's Muşhaf

Summary

Muslims have unanimously agreed that everything from the Qur'an is in the muşhaf and anything that is not from it is not included in the muşhaf. However, some narrations that 'Abdullâh ibn Mas'ûd (d. 32/652-53) did not write al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn in his muşhaf contradict the belief that there is nothing in the muşhaf that does not belong to the Qur'an. Therefore, there is a necessity for a comprehensive and holistic analysis of the narrations on that subject. In the classical Islamic scientific tradition where Ibn Mas'ûd, al-Fâtiha, al-Falaq and al-Nâs are mentioned, the issue of whether he wrote those surahs in his muşhaf and whether he accepted them from the Qur'an has been evaluated from time to time. More recently, it is seen that this issue has been partially included in some studies on 'Abdullâh ibn Mas'ûd's personality, muşhaf arrangement and his recitation. However, no research has been found that deals only with the issue of not including, al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn in 'Abdullâh ibn Mas'ûd's muşhaf, in the context of the preservation of the Qur'an. It is hoped that this study will fill the gap in the field by dealing with the issue of the absence of al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn in Ibn Mas'ûd's muşhaf in the context of the preservation of the Qur'an.

This research deals with the narrations that give information about the number of surahs of 'Abdullâh ibn Mas'ûd's muşhaf and that al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn are not included in his muşhaf. It will be tried to determine how the narrations on the subject were understood throughout the history of Islam and how they should be understood. Thus, the differences in the recitation of Ibn Mas'ûd and his attitude towards Zayd ibn Sâbit (d. 45/665 [?]), which are not directly relevant to the subject, will not be included because the study only focuses on the issue of 'Abdullâh ibn Mas'ûd not writing al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn in his muşhaf and aims to analyze the issue in the context of the preservation of the Qur'an.

Firstly, the number of surahs in the 'Abdullâh ibn Mas'ûd muşhaf was discussed in the study. According to the sources, the number of surahs in his muşhaf is less than one hundred and fourteen, unlike the muşhaf agreed by the ummah, and it is reported that the surahs that are not included in the muşhaf are al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn. For this reason, the information about the number of surahs in his muşhaf is directly related to our subject. Secondly, the narrations that Ibn Mas'ûd did not write al-Fâtiha in his muşhaf have been examined and the narrations on this subject have been understood as that he did not identify al-Fâtiha as written in the muşhaf.

It is seen that there is a stronger perception in the Islamic world that Ibn Mas'ûd did not include al-Mu'awwidhatayn in his muşhaf. The reason can be demonstrated as the large number of narrations on that subject, the reliability of their narrators, and the transmission of them in reliable hadith sources. Considering that Ubay ibn Ka'b's statements from the Prophet and his own answer, it is thought that Ibn Mas'ûd had a different approach to the reading of al-Mu'awwidhatayn in these narrations. In our opinion, it is highly probable that narrations about al-Mu'awwidhatayn give information about the reading of the surahs.

It has been concluded that al-Fâtiha and al-Mu'awwidhatayn were not denied by Ibn Mas'ûd. At any time in history, the idea that Ibn Mas'ûd completely denied these three surahs was not considered reasonable by the majority of Muslims. According to a minority, he later abandoned this view although he thought for a while that al-Mu'awwidhatayn was not from the Qur'an and that he had prayers of asylum. As a result, it is seen that these narrations in the Islamic world have never been evaluated in a position against the preservation of the Qur'an. Because these issues concern only one şahâbî and his personal muşhaf. The preservation of the Qur'an is not a duty given to individuals. The Qur'an has been completely preserved without any addition with the alliance of the ummah and it is mutawatir. The transmissions on that subject are only ahad narrations. Although these narrations are in need of explanation, they are not of a nature that can harm the firmness of the Qur'an.

Keywords: Tafsir, 'Abdullâh ibn Mas'ûd, Muşhaf, al-Fâtiha, al-Mu'awwidhatayn.

Giriş

Kur'ân'ın, indirildiği haliyle tam olarak korunduğu ve günümüze kadar da eksikliğe yahut ilavelere maruz kalmaksızın intikal ettiği hususunda, bazı istisna yaklaşımlar¹ dışında, genel bir kabul söz konusudur. Allah'ın inayeti ile Resûl'ün ve ashâbının göstermiş olduğu titiz gayretler neticesinde Kur'ân tilâvet, hıfz, yazı, eğitim-öğretim gibi muhtelif vasıtalarla muhafaza edilmiştir. Resûlullâh'ın vefatının ardından Kur'ân'ın korunması ve nakli vazifesini üstlenen ashâb önce Kur'ân'ın yazılı olarak cem'ini, ardından da ihtiyaçlar mucibince mushaf istinsâhını gerçekleştirmiştir. Kur'ân'ın mushaflaşması olarak ifade edebileceğimiz, bu süreç ashâbın bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleşmiştir.²

Abdullah İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerim ve tefsir konusundaki yetkinliğiyle ashâb içerisinde temayüz eden önemli bir isimdir.³ İslâm'ın ilk zamanlarında iman etmesi⁴ ve Hz. Peygamber'e ailesi kadar yakın olup⁵ onun hizmetinde bulunması ona bizzat Resûlullah'tan ciddi seviyede bir Kur'ân eğitimi alma imkânı sağlamıştır. Resûlullah'tan Kur'ân-ı Kerim'in çoğunu öğrenmiştir⁶ ve Nebî (s.a.v.) onun kıraatini taltif etmiştir.⁷ Hz. Peygamber'in vefatının ardından da Hz. Ömer döneminde Kûfe'de Kur'ân öğreticiliği ve kadılık vazifelerini yerine getirmiştir.⁸ Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilâfeti sırasında da hayattadır ve Kur'ân'ın istinsahından haberdardır. Kaynaklarımızın istinsâh süreci hakkında sunduğu verilere göre bu dönemde İbn Mes'ûd istinsâh vazifesinin Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665 [?]) verilmesi ve şahsî mushafların imha edilmesi konularında birtakım itirazlarda bulunmuştur.⁹ Ancak onun, Kur'ân'ın mushaf haline gelmesi sırasında Kur'ân'a fazladan dâhil edilen veya onun dışında bırakılan herhangi bir şey bulunduğuna yönelik bir itirazına rastlanmamaktadır. Bununla birlikte erken dönemden itibaren Abdullah b. Mes'ûd'a isnad edilen birtakım rivayetler onun mushafında Fâtiha ile Muavvizeteyn sûrelerinin bulunmadığı ve onun bu sûreleri Kur'ân'ın birer parçası olarak kabul etmediğine işaret etmektedir. Bu durum Kur'ân'ın ilavesiz bir biçimde

¹ Bu konuda erken dönemde Râfîzîler'in, modern dönemde ise bazı müsteşriklerin farklı birtakım görüşleri mevcuttur. bk. Ebû Bekr Muhammed b. eţ-Şayyib el-Bâkîllânî el-Bâkîllânî, *el-İntişâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed 'İşâm el-Kudât (Amman; Beyrut: Dâru'l-Feth; Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 1/8; Theodor Nöldeke - Friedrich Schwally, *Kur'an Tarihi*, çev. Muammer Sencer (İlke Yayınevi, 1970), 4-7, 22-24, 55-60; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 64-71.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/86-87.

³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buĥârî el-Buĥârî, *el-Câmi'u's-Şaĥîh*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), "Ashâbü'n-Nebî", 28.

⁴ Ebû'l-Ĥasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *Usdu'l-Ġâbe fî Ma'rifeti's-Şahâbe*, thk. 'Alî Muhammed Mu'avviğ - 'Âdil Aĥmed 'Abdulmevcûd (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/381.

⁵ Buĥârî, "Ashâbü'n-Nebî", 28.

⁶ Ebû'l-Ĥasen Muslim b. el-Ĥaccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî Muslim, *Şaĥîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1374/1955), "Fezâilü's-Sahâbe", 114.

⁷ Buĥârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 32.

⁸ İbnu'l-Eşîr, *Usdu'l-Ġâbe fî Ma'rifeti's-Şahâbe*, 3/381.

⁹ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Aĥmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'aş el-Ezdi es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Meşâĥif*, thk. Muhammed b. 'Abduh (Kahire: y.y., 1423/2002), 70-81.

korunmuş olduğu hakikati ile çelişki arz etmekte ve konun detaylı olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Modern dönemde İbn Mes'ûd hakkında yapılan bazı çalışmalarda bu konuya yer vermiştir. Ancak bu çalışmalarda daha çok Abdullah b. Mes'ûd'un kıraati, mushaf düzeni ve Muavvizeteyn sûreleri ile Fâtiha'yı Kur'ân'dan kabul etmediğine dair rivayetlerin bir kısmı ve rivayetler hakkındaki mevcut değerlendirmelerin aktarılmasıyla yetinildiği görülmektedir.¹⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda yapılan çalışmalarda Fâtiha Sûresi'nin Kur'ân'dan olduğunun İbn Mes'ûd tarafından kabul edilip edilmediği konusu ise fazla dikkate alınmamış, mesele ağırlıklı olarak Muavvizeteyn bağlamında işlenmiştir.¹¹ Bunların yanı sıra Muavvizeteyn hakkındaki rivayetleri Kur'ân'da eksiklik-fazlalık bağlamında ele alan bir çalışma mevcuttur; ancak bu çalışmada ilgili rivayetler hadis ilmi açısından değerlendirilmiştir.¹² Bu alanda yapılan çalışmaların bulgularının ve neticelerinin ise genellikle birbirleriyle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Fâtiha Sûresi ile Muavvizeteyn sûrelerinin İbn Mes'ûd mushafında yer almaması meselesini Kur'ân'ın korunmuşluğu bağlamında ele alan müstakil bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Çalışmamız bu sûrelerin İbn Mes'ûd tarafından mushafa dâhil edilmemesi konusunu Kur'ân'ın korunmuşluğu çerçevesinde ele alması yönüyle önem arz etmektedir.

Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd mushafında bulunmadığına dair rivayetlerin konu edildiği bu çalışma, bu sûrelerin Kur'ân'a aidiyetinin İbn Mes'ûd tarafından kabul edilip edilmediği meselesine odaklanmakta ve konunun Kur'ân'ın korunmuşluğu bağlamında analizini hedeflemektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda İbn Mes'ûd kıraatindeki farklılıklar ve onun Zeyd b. Sâbit'e karşı olan tutumuna dair rivayetler ele alınmamış; yalnızca konumuzu ilgilendiren ve hadis, tefsir ve Kur'ân ilimleri içerisinde nakledilen rivayetler üzerinde durulmuştur. Çalışmada başvurulan metod nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizidir.

Çalışmada ilk olarak İbn Mes'ûd'un mushaf tertibindeki sûre sayısı, ardından da Fâtiha ve Muavvizeteyn'e dair rivayetler ele alınıp bu sûrelerin İbn Mes'ûd mushafında yer almaması meselesi Kur'ân'ın korunmuşluğu bağlamında tahlil edilecektir.

1. Abdullah b. Mes'ûd Mushafının Sûre Sayısı

Abdullah b. Mes'ûd'a ait şahsi bir mushaf nüshasının bulunduğu malumdur. Onun mushafı ile Halife Osman döneminde istinsâh edilen, üzerinde ümmetin ittifak ettiği mushaf arasında birtakım farklılıkların bulunduğu, erken dönemden itibaren gündeme gelen bir meseledir. Bu farklılıklar arasında kıraat, tefsir minvalinde

¹⁰ bk. Hüseyin Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013), 53-63; M. Kemal Atik, "Abdullah b. Mes'ûd ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 1-64; Abdul Jalil, "Mushafu Abdillâh İbn Mes'ûd", *Jurnal Studi Alqur'an dan Tafsir di Nusantara* 4/2 (2018).

¹¹ bk. Hidayet Aydar, "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 1-34.

¹² bk. Adil Yavuz, "Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Surelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzab, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)", *Marife* 6/1 (2006), 14-18, 25-28.

birtakım unsurlar mevcuttur. Bunların yanı sıra dikkat celbeden bir başka önemli nokta da onun mushafındaki sûre sayısının yüz on dörtten az olduğunun nakledilmesidir.

el-Fihrist'te İbn Şâzân'dan (ö. 260/874) nakledildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında yüz on sûre yer almaktadır. Burada zikredilen sûrelerin sayısı yüz ondan daha az olmasına rağmen İbn Şâzân, İbn Sirîn (ö. 110/729) aracılığıyla aktardığı rivayete dayanarak bilhassa Fâtiha Sûresi ve Muavvizeteyn'in Abdullah İbn Mes'ûd tarafından mushafa yazılmadığına vurgu yapmaktadır.¹³

Bu konuda İbnü'l-Münâdî'den (ö. 336/947) nakledilenler ise daha net bir şekilde İbn Mes'ûd mushafında Muavvizeteyn hariç olmak üzere yüz on iki sûre bulunduğu bilgisini vermektedir.¹⁴ Yine İbn Eşte'den (ö. 360/971) Abdullah İbn Mes'ûd mushafındaki sûrelerin isimleri aktarılmış ve Fâtiha ile Muavvizeteyn'in bunların arasında yer almadığı ifade edilmiştir.¹⁵ İbn Şâzân ve İbn Eşte'den nakledilenler İbn Mes'ûd mushafında yer alan sûrelerin isim listesini ihtiva etmektedir. İki listede de Fâtiha ve Muavvizeteyn eksiktir; ancak bunun dışında da eksik olan bazı sûreler daha vardır. Fakat bu listeler dikkatlice mukayese edildiğinde birinde eksik olan sûre isimlerinin önemli bir kısmının diğerinde yer aldığı ve listelerin birbirini büyük oranda tamamladığı görülmektedir.¹⁶ Fâtiha ve Muavvizeteyn ise bu örtüşen sûreler arasında yer almamaktadır.

İlim dünyasındaki genel kabul, bilhassa bu iki listeye istinaden, Fâtiha ve Muavvizeteyn'in İbn Mes'ûd mushafında bulunmadığı yönünde olmuştur. Bununla birlikte kaynaklarımızda İbn Mes'ûd'a ait olduğu ifade edilen mushafları gören bazı isimlerden farklı birtakım bilgiler de aktarılmaktadır. Örneğin Muhammed b. Kâ'b (ö. 108/726 [?]), Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) kıraatlerinin yer aldığı mushafları gördüğünü ve bunlarda birbirlerine muhalif bir şeye rastlamadığını ifade etmektedir.¹⁷ İbn Nedîm (ö. 385/995 [?]) de müstensihler tarafından Abdullah b. Mes'ûd mushafı olduğu ifade edilen çok mushaf gördüğünü; ancak bunların içerisinde birbirleriyle bire bir örtüşen iki nüshanın dahi bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca kendisinden iki yüz yıl önce yazılan bir mushafı da gördüğünü ve bu mushafta Fâtiha'nın yer aldığını dile getirmektedir.¹⁸ Anlaşılan odur ki İbn Nedîm'e göre İbn Mes'ûd'a isnad edilen mushaf nüshalarına dayanarak böyle bir kanaate ulaşmak güvenilir değildir; çünkü İbn Mes'ûd mushafı olduğu söylenen ve onun görme şansını elde ettiği nüshalarda kayıplar, eksiklikler muhtemelen çok daha fazladır. Bu durum nüshaların zaman içerisinde yıpranmasından,

¹³ bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramađân (Beyrut: y.y., 1417/1997), 43-44.

¹⁴ bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Funûnu'l-Efnân fî 'Uyûni 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: y.y., 1408/1987), 235.

¹⁵ bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Faql İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 223-226.

¹⁶ Arthur Jeffery, *Materials For The History Of The Text Of The Qur'ân* (Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas, 1937), 22-23.

¹⁷ bk. *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (*Mukaddimetü Kitâbu'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye*), haz. Arthur Jeffery (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1373/1954), 47.

¹⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 44.

dağılmasından, parçaların kaybolmasından kaynaklanıyor olabilir.

Burada dikkat çeken bir mesele daha vardır. Mushaf tarihine ilişkin günümüze ulaşan en erken tarihli kaynak olarak zikredebileceğimiz *Kitâbu'l-Mesâhif*'te Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen yahut ona nispet edilen Fâtiha ve Muavvizeteyn hakkında herhangi bir nakil bulunmamaktadır.¹⁹ Eserde, İbn Mes'ûd'un mushaflar hakkındaki ihtilafı görüşü olarak, yalnızca Zeyd b. Sâbit'in cem' ve istinsâh ile görevlendirilmiş olmasına ve şahsi mushafların yakılmasına dair itirazlarına yer verilmektedir.²⁰

Anlaşıldığı üzere Abdullah İbn Mes'ûd'a ait olan mushafta bulunan sûrelerin sayısı hakkında üzerinde ittifak edilen bilgiler bulunmamaktadır. Bir kesime göre onun mushafi kesin olarak Fâtiha ve Muavvizeteyn sûrelerini ihtiva etmemektedir. Ancak İbn Mes'ûd mushafının sûre sayısının tam olarak tespit edilmesinin mümkün olmadığı yahut bu sûrelerin, özellikle de Fâtiha'nın, esasen o mushafta bulunduğu fikrini benimseyenler de vardır. Bu görüşlerin mevcudiyeti ile birlikte hâkim kanaat İbn Mes'ûd mushafında bu üç sûrenin bulunmadığı yönünde olmuştur. Abdullah b. Mes'ûd gibi Kur'ân'a vukufiyeti ile öne çıkmış kıymetli bir şahsiyetin, üzerinde ittifak edilmiş mushafta var olan bu sûreleri Kur'ân'dan kabul etmediğine inanmak elimizdeki mushafta Kur'ân'dan olmayan bir şeylerin varlığına inanmayı beraberinde getirebilecek bir durumdur. Peki, İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerim'e aidiyetleri konusunda icmâ bulunan, namazlarda okunan, sabah akşam yapılan dualarda zikredilen, en erken yaşlarda ezberlenen ve sürekli tekrarlanan sûreler arasında yer alan bu üç sûrenin İbn Mes'ûd nezdinde Kur'ân kabul edilmediği düşüncesini kuvvetlendiren nedir? Kanaatimizce bunda etkili olan husus Abdullah b. Mes'ûd mushafının sûre sayısına dair haberlerin yanında Fâtiha ve Muavvizeteyn Sûrelerini mushafına yazmadığı, mushaftan çıkardığı ve Kur'ân'dan kabul etmediğine dair açık ifadeler içeren rivayetlerin erken dönemden itibaren Kur'ân ilimleri, hadis ve tefsire dair literatürde zikredilmeleridir. Bu nedenle bu rivayetlerin mercek altına alınıp İslâm ilim geleneğinde nasıl anlaşıldığını ortaya koymak ve nasıl anlaşılması gerektiğini tespit etmek önem arz etmektedir.

2. Fâtiha'ya Dair Rivayetler

Fâtiha Sûresi mushaf tertibinde ilk sırada yer almaktadır. Sûre'nin tefsirleri incelendiğinde, onun Kur'ân'dan olup olmadığı yönünde bir tartışmaya rastlanmamakta; Sûre hakkında sadece iki hususun ihtilafa konu olduğu görülmektedir. Bunların ilki Fâtiha'nın Mekkî mi Medenî mi olduğu meselesidir. İkincisi de Sûre'nin başında yer alan besmelenin bir ayet olup olmamasıdır ki en geniş şekilde üzerinde durulan mevzu budur.²¹ İbn Mes'ûd'un Fâtiha'yı mushafına yazmaması konusunu ise müfessirler Fâtiha tefsirlerinde ya hiç gündeme getirmemişler ya da sadece ilgili

¹⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 166-186.

²⁰ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 70-82.

²¹ bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000), 1/114-135; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 1/89-91; Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiği't-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/1.

rivayetleri nakletmekle yetinmişlerdir.²² Şayet Fâtiha Sûresi'nin İbn Mes'ûd tarafından Kur'ân'ın bir parçası olarak kabul edilmediğine inanılıyor olsa müfessirlerin bu konuyu ciddiyetle ele alıp değerlendirmeleri beklenirdi; ancak böyle bir duruma rastlamıyoruz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Mes'ûd'un Fâtiha'yı mushafına yazmadığının açıkça ifade edildiği ilk nakil İbn Sîrîn'den gelmektedir. Rivayet şu şekildedir: "Übey b. Ka'b, Fâtihatü'l-Kitâb, Muavvizeteyn ve "اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْتَعِينُكَ" اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْتَعِينُكَ" (Kunût duaları)nı mushafa yazmış | Abdullah İbn Mes'ûd ise bunları terk etmiştir. Hz. Osman bunlardan Fâtiha ve Muavvizeteyn'i yazmıştır."²³ İbn Şâzân kanalıyla *el-Fihrist*'te de aktarılan rivayetin de bu rivayet olduğu kanaatindeyiz.²⁴ Aynı muhtevaya sahip bir diğer haber de İbn Şebbe (ö. 262/876) tarafından aktarılmaktadır. Bu rivayette de Fâtiha Sûresi, Muavvizeteyn ve Kunût dualarının Übey b. Ka'b tarafından mushafa yazıldığı, Abdullah İbn Mes'ûd tarafından ise bunların hiçbirinin yazılmamış olduğu ifade edilmektedir.²⁵

Rivayet metinleri incelendiğinde Fâtiha Sûresi'ni mushafına yazmadığı yahut onun Kur'ân'dan olmadığı hakkında doğrudan Abdullah b. Mes'ûd tarafından söylenmiş herhangi bir ifadenin bulunmadığı görülmektedir. Bu bilgilerin Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ûd'a ait olduğu kabul edilen mushafları görmüş olan kimselerce aktarıldığı izlenimi oluşmaktadır; fakat bu ifade sahiplerinin mushafları görüp titiz bir şekilde tetkik ettiklerine dair net bir bilgiye de rastlanmamaktadır. Abdullah b. Mes'ûd gibi İslâm dünyasında önemli yeri bulunan bir sahâbiye, Kur'ân'ın korunmuşluğunu ilgilendiren son derece önemli bir konuda isnad edilen bu durumun ehemmiyetinin yanında rivayet metinleri oldukça zayıf kalmaktadır. Ayrıca rivayetler Sünnî literatür içerisindeki muteber hadis kaynaklarında da yer almamaktadır. Bunun yanında Fâtiha'nın faziletine, Kur'ân içerisindeki kıymetine dair kuvvetli ve net ifadeleri muhteva birçok hadis ise güvenilir hadis kaynaklarında mevcuttur.²⁶

Belirttiğimiz üzere İbn Mes'ûd gibi Kur'ân-ı Kerim konusunda son derece mahir bir sahâbînin Fâtiha'yı inkâr etmesi yahut Fâtiha'dan haberinin olmaması muhal görülmüştür.²⁷ Bu bağlamda âlimlerin bir kısmı bu durumun İbn Mes'ûd'a nispetini batıl görmüş ve rivayetleri reddetmişlerdir. Buna göre Fâtiha'nın Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edildiğini kabul etmek onda aklen bir noksanlık bulunduğunu yahut onun küfre düştüğünü kabul etmek olacaktır ki böyle bir durum mümkün değildir.²⁸ Bu kanaati paylaşan Râzî (ö. 606/1210) İbn Mes'ûd'un Fâtiha'yı hafz ettiğini

²² bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/114-201; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr* (Beyrut: y.y., ts.), 1/10.

²³ Ebü 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bagdadî Ebü 'Ubeyd, *Feğâ'ilu'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-'Atiyye vd. (Dimaşk; Beyrut: y.y., 1416/1995), 318.

²⁴ bk. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 44.

²⁵ Ebü Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî 'Omer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 3/1009.

²⁶ Buḥârî, "Tefsîr", 1; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1.

²⁷ Bâkîllânî, *el-İntişâr li'l-Kurân*, 321; *Mukaddimetân*, 93-97.

²⁸ Ebü Muhammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelüsî İbn Ḥazm, *el-Muḥallâ bi'l-Âşâr*, thk. 'Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1424/2002), 1/32; Ebü 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1420), 1/190; Ebü Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerḥu'l-Muhezzeb* (b.y.: y.y., ts.), 3/396.

aktaran haberlerin mevcudiyetini son derece zor bir konu olarak değerlendirmekte ve bu konuda hüsn-ü zan ile hareket etmek gerektiğini söylemektedir. Ona göre İbn Mes'ûd ilk başlarda bu kanaatte olsa da daha sonra bu görüşünden vazgeçmiş olmalıdır. Yahut ona isnad edilen bu rivayetlerin batıl olduğunu zann-ı galip ile kabul etmek daha uygun olacaktır.²⁹

Abdullah b. Mes'ûd mushafında Fâtiha'nın yer almadığının kabul edilmesi bunun sebebinin ne olabileceğine dair birtakım değerlendirmelerde bulunmayı gerektirmiştir. Bazılarına göre İbn Mes'ûd Fâtiha'nın Müslümanların hafızalarında muhafaza edileceğinden emin olduğu, onun unutulmasından endişe etmediği için mushafına yazma ihtiyacı duymamıştır.³⁰ Bu düşüncede olanların bir kısmı onun, kitabete yalnızca unutulma endişesi olduğu durumlarda gerekli görüldüğüne dair bir üst yoruma daha yer vermektedirler.³¹ Bu minvaleki bir diğer izah ise Fâtiha'nın Allah Resûlü tarafından yazıyla tespit ettirildiğine veya edilmesinin emredildiğine şahit olmadığı için İbn Mes'ûd tarafından mushafa alınmadığı yönündedir. Buna göre o, Hz. Peygamber'e bağlılığından dolayı ondan işitmediği veya onun yaptırdığına şahit olmadığı bir şeyi yapmamıştır.³²

Fâtiha Sûresi'nin İbn Mes'ûd mushafında yer almaması âlimler tarafından onun Fâtiha'yı yalnızca yazı ile kaydetmemiş olduğu cihetinde anlaşılmış ve bunun sebeplerinin neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu noktada ağırlıklı kanaat, Fâtiha'nın en sık okunan sûrelerin başında gelmesinden ötürü unutulma endişesinin olmamasının yazı ile tespite ihtiyaç bırakmadığı ve İbn Mes'ûd'un da bu düşünce doğrultusunda hareket ettiği yönünde olmuştur. Ancak bu teviller çok tatmin edici değildir ve kanaatimizce bu rivayetleri Fâtiha'nın Kur'ân'dan olup olmaması yahut Abdullah b. Mes'ûd'un onu inkâr etmesi bağlamında değerlendirmek de isabetli görünmemektedir. Zira Fâtiha Sûresi'nin Kur'ân vahyi olduğu, Mekke'de namazın farz kılınmasından itibaren namazlarda sürekli olarak okunduğu, Kur'ân'ın tamamıyla birlikte titizlikle muhafaza edildiği, nesiller ve toplumlar arasında en yaygın şekilde bilinen sûreler arasında yer aldığı konusunda ümmetin icmâi vardır.³³ Bunun yanında Hz. Peygamber'den Fâtiha konusunda çok daha net ifadelerinin yer aldığı hadisler de güvenilir hadis kaynaklarımızda bulunmaktadır. Nitekim bu konuda Übey b. Ka'b ve Allah Resûlü arasında geçen, kaynaklarda da çokça nakledilen bir diyalog önemlidir. Bu diyalogda Hz. Peygamber, Übey'e Tevrat, İncil yahut Kur'ân-ı Kerim'de eşi benzeri bulunmayan bir sûreyi öğreteceğini söylemektedir. Übey bu sûrenin hangisi olduğunu merak ettiğinde Resûlullâh ona namaza başlarken ne okuduğunu sormuş, bunun üzerine Übey'in Fâtiha sûresini okumasının ardından "İşte o, bu sûredir. O, es-Seb'u'l-Mesânî'dir, bana verilen Kur'ân-ı Azîm'dir."³⁴ buyurmuştur. Bu merfû hadisin metninde açıkça Fâtiha'nın Resûlullâh'a indirildiği ifadesi yer

²⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 186, 190.

³⁰ Bâkîllânî, *el-İntişâr li'l-Kur'ân*, 317; Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî el-Kurṭubî, *el-Câmi' li-Āḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/114.

³¹ *Mukaddimetân*, 34-35.

³² Bâkîllânî, *el-İntişâr li'l-Kur'ân*, 318.

³³ Kurṭubî, *el-Câmi' li-Āḥkâmi'l-Kur'ân*, 1/114.

³⁴ bk. Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, thk. Muḥammed Fu'âd 'Abdulbâkî (Beyrut: y.y., 1406/1985), "Salât", 8; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1.

almaktadır. Bu, Sûre'nin Kur'ân vahyi olarak indirildiği ve mushaflarda yer alması gerektiğinin en açık delillerinden biri olarak karşımızda durmaktadır.

Bunların yanı sıra Fâtiha Sûresi müminlerin namazlarının her rekâtında okudukları bir sûredir. "Kim namaz kılar da onda Fâtiha'yı okumazsa o, namaz kılmamıştır."³⁵ hadisi mucibince müminler namazın şartlarından olan Kur'ân kıraatinin önemli bir kısmını Fâtiha okuyarak yerine getirmektedirler. Fâtiha'nın namazdaki kıraat şartını sağlaması da onun Kur'ân'ın bir parçası olduğunun kuvvetli bir delilidir.³⁶

Burada dikkat çekmemiz gereken bir durum daha vardır. Bugün yeryüzünde en çok tercih edilen okuyuş tarzı olan Âsım b. Behdele'nin (ö. 127/745) kıraati, Zirr b. Hubeyş (ö. 82/701) kanalıyla Abdullah b. Mes'ûd'dan gelmektedir.³⁷Bu kıraatte ise Fâtiha Sûresi ve Muavvizeteyn mevcuttur. Yine Abdullah b. Mes'ûd'un namazlarına Fâtiha ile başladığı,³⁸ Fâtiha için "O, Seb'u'l-Mesânî'dir. Kur'ân'ın aslıdır, Kur'ân-ı azîmdir."³⁹ dediği de nakledilmektedir. Bunların yanında İbn Mes'ûd'dan Fâtiha'nın kıraatine dair nakiller de zikredilmektedir.⁴⁰ Tüm bu hususlar tarih boyunca Müslümanlar tarafından dikkate alınmış ve Fâtiha'nın Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edilmesi mümkün görülmemiştir.

Abdullah b. Mes'ûd'un Fâtiha'yı inkâr etmesi yahut onun yazıyla tespitine karşı çıkması bize göre de muhaldir. Bununla birlikte bu konudaki rivayetlerin batıl kabul edilip görmezden gelinmesi de isabetli değildir. Öyle görünmektedir ki rivayetlerin muhtevası doğru anlaşılmamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd'un Fâtiha'yı inkâr ettiği yönünde anlaşılabilir açık bir ifade yoktur. Bu ifadeler yalnızca İbn Mes'ûd'a ait olduğu bilinen mushafta Fâtiha'nın yer almadığını haber vermektedir ve bu durumun sebebinin tam olarak ne olduğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

3. Muavvizeteyn'e Dair Rivayetler

Mushaf sıralamasındaki son sûreler olan Felak ve Nâs sûrelerini ifade etmek üzere kullanılan "Muavvizeteyn/معوذتين" lafzı "sığınmak, iltica etmek" anlamına gelen "عَوَذ" kökünden türemiştir.⁴¹ Sûrelerin, "kulun, Rabbin korumasına kendini sığındırması" anlamlarını muhtevi olması⁴² ve Resûlullâh ile ashâbından gelen nakillerden⁴³ ötürü bu şekilde isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Kelime bu şekildeki mansub

³⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, "Salât", 8, 9; Buḥârî, "Ezân", 92.

³⁶ *Mukaddimetân*, 93-97.

³⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 70.

³⁸ bk. Ebû'l-Kâsım Mûsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Aḫmed b. Eyyûb eṭ-Ṭaberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr - eṭ-Ṭaberânî*, thk. Ḥamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 9/263.

³⁹ bk. eṣ-Şa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 4/497.

⁴⁰ bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Meşâhif*, 229.

⁴¹ Ebû Naşr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luġa ve Şiḫâhu'l-'Arabiyye*, thk. Aḫmed 'Abdulġafûr 'Aṭṭâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 2/566-567.

⁴² el-Felak 113/1-5; en-Nâs 114/1-6.

⁴³ bk. Ebû Muḫammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman eṭ-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Ḥuseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî (b.y.: Dâru'l-Muġnî, 1412/2000), "Fezâilü'l-Kur'ân", 25; Muslim, "Salâtu'l-Musâfirîn", 26.

okunuşuyla dilimizde de yaygın bir kullanıma sahiptir.⁴⁴

Müslümanların namazlarında çokça tilâvet ettikleri, ihtiyaç duyduklarında korunma talebi ile okudukları Muavvizeteyn sûreleri üzerindeki ihtilaf -Fâtiha'da da olduğu gibi- sûrelerin Mekki mi Medeni mi olduğu meselesidir.⁴⁵ Sûrelerin Kur'ân'dan olduğu, Hz. Peygamber'e Kur'ân vahyi olarak indirildiği, mushafta ittifakla tespit edildiği ve Kur'ân'ın tümü gibi mütevâtir olarak nesilden nesile nakledildiği konusunda ümmetin icmâi vardır.⁴⁶ Bununla birlikte İbn Mes'ûd mushafındaki sûre sayısı ve Fâtiha'ya dair rivayetler içerisinde de kısmen geçtiği üzere, onun mushafında Muavvizeteyn'in yer almadığı ve bu iki sûrenin Kur'ân'a aidiyetini kabul etmediğine dair yaygın bir anlayış bulunmaktadır. İslâm dünyasındaki bu algıyı tesis edip kuvvetlendiren hususun erken dönemden itibaren Kur'ân ilimleri, tefsir ve bilhassa hadis sahasının önemli kaynaklarında onun Muavvizeteyn'i mushafına yazmadığı ve bu iki sûreyi Kur'ân'dan kabul etmediğine dair birtakım rivayetlerin nakledilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu rivayetler birçok kaynaktan nakledilmektedir. Ancak biz çalışmamız kapsamında İslâm dünyasında çokça itibar edilen Kütüb-i Tis'a'da yer verilen rivayetler üzerinde duracağız. Rivayetlerden bazıları şu şekildedir:

Âsım b. Behdele, Zirr b. Hubeyş'ten şöyle nakletmektedir: "Übey b. Ka'b'a Abdullah Muavvizeteyn hakkında (şöyle) söylüyor dedim. Bunun üzerine Übey de şöyle dedi: 'Biz Resûlullâh'a o ikisini sorduk, O da şöyle buyurdu: Bana söylendi, ben de (öyle) söyledim.' Übey: 'Ben de onun söylediği gibi söylüyorum.' dedi."⁴⁷

Aynı senetle Zirr b. Hubeyş'ten şöyle nakledilmektedir: "Übey'e Abdullah b. Mes'ûd'un mushafına Muavvizeteyn'i yazmadığını söyledim. Bunun üzerine Übey: 'Şehadet ederim ki Resûlullâh (s.a.v.) Cibrîl'in (a.s.) kendisine şöyle söylediğini haber verdi: 'Cibrîl "قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ" dedi, ben de söyledim. Yine Cibrîl "قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ" dedi ben de (öyle) söyledim.' Biz de Nebî'nin s.a.v. söylediği gibi söylüyoruz' dedi."⁴⁸

Abdurrahman b. Yezîd'den (ö. 98/716-717): "Abdullah (İbn Mes'ûd) Muavvizeteyn'i mushafından siliyor ve o ikisi Allah'ın kitabından değildir diyordu."⁴⁹

Zirr b. Hubeyş'ten: "Übey b. Ka'b'a Muavvizeteyn hakkında sordum. O da Resûlullâh'a sorduğunu ve Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu söyledi: 'Bana söylendi/okundu, ben de (öyle) söyledim.' Übey: 'Biz de Resûlullâh'ın söylediği gibi

⁴⁴ Hidayet Aydar, "Muavvizeteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/336-337.

⁴⁵ bk. Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdılmağsûd b. 'Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 6/373; Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Haikâliki Çavâmiidi't-Tenzil*, 4/820.

⁴⁶ Mâverî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, 6/373; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422/2001), 2/67; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, 1/177.

⁴⁷ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 35/113; Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/114-115, 115, 116.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/116.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/117; Rivayetin Zirr b. Hubeyş'ten bir nakli de vardır. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/118.

söylüyoruz' dedi."⁵⁰

Âsım b. Behdele, Zirr b. Hubeyş'ten: "Übey b. Ka'b'a 'Ey Ebül-Münzir! Kardeşin İbn Mes'ûd şöyle şöyle diyor, (ne dersin?)" diye sordum. Bunun üzerine Übey, Resûlullâh'a sordum, o şöyle dedi: 'Bana söylendi, ben de söyledim.' (Übey) Biz de Resûlullâh'ın söylediği gibi söylüyoruz dedi."⁵¹

Müsned ve *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan bu rivayetler senetleri itibarıyla ciddi tenkitlere uğramamıştır. Âlimlerden bazıları bu rivayetlerin İbn Mes'ûd'a ait olusunu batıl kabul etseler⁵² de rivayetlerin çoğunun kendileri vasıtasıyla aktarıldığı Zirr b. Hubeyş ve Âsım b. Behdele sika kabul edilen râvîlerdir.⁵³ Yine bir diğer râvî olan Abdurrahman b. Yezîd'in de sika olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Bunun yanında *Müsned*'de yer alan rivayetlerin tamamını tetkik eden Şuayb el-Arnaût (ö. 2016) bu rivayetlerin senetleri bakımından sahih olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Senetleri yönünden tenkit edilmeyen bu rivayetler muhtevaları bakımındansa oldukça fazla inceleme ve tenkite tabi tutulmuşlardır.

Rivayet metinlerinden *es-Sahîh* nakillerinin ilki incelendiğinde görülmektedir ki Übey'e Zirr b. Hubeyş Muavvizeteyn'le alakalı bir soru yöneltmekte; fakat soru cümlesinde herhangi bir detay yer almamaktadır.⁵⁶ İkinci metinde de yine Zirr, Übey b. Ka'b'a soru yöneltmektedir; ancak burada "Ey Ebül Münzir! Kardeşin İbn Mes'ûd şöyle şöyle (كَيْ كَيْ) diyor."⁵⁷ şeklinde "ne dersin?" sorusuna işaret eden kapalı bir ifade yer almaktadır. Görüldüğü üzere bu metinde Muavvizeteyn ibaresi de yer almamaktadır. Fakat Übey'in cevabı olarak nakledilen sözler metinlerde aynı olduğu için burada da kastedilenin Muavvizeteyn olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte her iki nakilde de doğrudan İbn Mes'ûd'dan gelen açık bir ifade yer almadığı gibi Muavvizeteyn'le ilgili olarak sorulan soruların muhtevalarının ne olduğu da belirgin değildir.

Müsned'de nakledilen rivayetlerin de önemli bir kısmında kapalı ifadeler yer almakta ve çoğunda İbn Mes'ûd'dan işitilen, onun Muavvizeteyn'i mushafına yazmadığını, onları Kur'ân'dan kabul etmediğini beyan eden cümlelere rastlanmamaktadır. Fakat yukarıda zikrettiğimiz üzere *Müsned*'deki nakillerden birinde "Abdullah b. Mes'ûd Muavvizeteyn'i mushafına yazmıyor." şeklinde bir ifade yer alırken iki nakilde de onun Muavvizeteyn'i mushafından sildiği ve onları Kur'ân'dan kabul etmediği aktarılmaktadır.⁵⁸ Abdullah b. Mes'ûd'a doğrudan nispet edilen ve bu konuda açık ifadeler barındıran rivayetler, tespit edebildiğimiz kadarıyla, bunlardır. Kütüb-i Tis'a içerisinde tespit edip incelemeye çalıştığımız bu rivayetlerin metinleri

⁵⁰ Buhârî, "Tefsîr", Felak, 2.

⁵¹ Buhârî, "Tefsîr", Nâs, 2.

⁵² Râzî, *Mefâtîhu'l-Çayb*, 1/190; Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb*, 3/396.

⁵³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ - Mutemmimu's-Şahâbe - et-Tabakâtu'l-Hâmise*, thk. Muhammed b. Şâmil es-Sulemî (Taif: Mektebetu's-Şiddik, 1414/1993), 6/162; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-'Osmâniyye, 1326/1908), 3/321; 5/38-39.

⁵⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 6/299.

⁵⁵ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/113-118 (dipnotlar).

⁵⁶ Buhârî, "Tefsîr", Felak, 2.

⁵⁷ Buhârî, "Tefsîr", Nâs, 2.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/117,118.

arasında Übey b. Ka'b'dan nakledilen cevaplar dışında bir metin ortaklığından söz etmek mümkün değildir. Hz. Peygamber'den Übey b. Ka'b'ın nakletmiş olduğu "Bana söylendi ben de öyle söyledim."⁵⁹ ifadesi ise metinlerin çoğunda ortaktır. Bu ifadelerle kastedilenin Resûlullah'ın, sûreleri Cebrâil'in (a.s.) kendisine indirdiği şekilde okuması olduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Kanaatimizce iki tam sûreyi ve Kur'ân'a olan bağlılığı, hizmeti üstün mertebede olan bir sahâbîyi ilgilendiren bu rivayetlerin metinleri konunun önemini yanında oldukça zayıf ve muğlaktır. Zira yine aynı kaynaklar incelendiğinde Muavvizeteyn'in Kur'ân vahyi olduğuna, Allah tarafından inzâl edildiğine, namazlarda okunduğuna ve faziletlerine dair ifadelerin yer aldığı birçok hadis görülmektedir. Bu rivayetlerden bazılarını zikretmekte fayda vardır:

Ukbe b. Âmir'den (ö. 58/678): "Resûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu, Bana öyle ayetler indirildi ki ben onların bir benzerini daha önce görmedim -veya görülmedi-. Onlar Muavvizeteyn'dir."⁶¹

Ukbe b. Âmir'den: "Resûlullâh (s.a.v.) o ikisini sabah namazında okumuştur."⁶²

Muavvizeteyn'in fazileti ve namazlardaki tilâvetine dair nakillerin tamamı ashâbın âlim ve mukrî şahsiyetlerinden olan Ukbe b. Âmir'den⁶³ nakledilmekte ve yaygın bir biçimde güvenilir hadis kaynaklarında zikredilmektedir. Bu hadislere istinadeden İslâm âlimlerinin bir kısmı İbn Mes'ûd mushafında Muavvizeteyn'in bulunmaması meselesini ve bu konudaki nakilleri dikkate değer bulmamışlardır.⁶⁴ Nitekim İbn Kesîr (ö. 774/1373) Ukbe b. Âmir'den nakledilenlerin muhaddislerce sahih ve neredeyse mütevâtir derecesinde kabul edilmesinden dolayı bu rivayetlerin kesinlik arz ettiğini, İbn Mes'ûd'a atfedilenlerin ise bunlara kıyasla çok daha zayıf kaldığını söylemektedir. Bu nedenle Ukbe'den nakledilenlerin delaleti çok daha kuvvetlidir.⁶⁵ Rivayetleri reddetme cihetine gitmeyenler ise konuya dair muhtelif değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bazıları, onun Felak ve Nâs Sûrelerinin mushafta yazılmaması kanaatini benimsediğini; fakat bu kanaatinde yalnız kaldığını, ümmetin icmâna ters düştüğünü vurgulamaktadırlar.⁶⁶ Yaygın olan düşünceye göre ise Abdullah b. Mes'ûd Muavvizeteyn'i esasında istiâze duaları zannettiği için mushafına

⁵⁹ "قِيلَ لِي قُلْتُ".

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/116,117.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/586, 600, 605; Muslim, "Salâtü'l-Musâfirîn", 265; Ayrıca bk. Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 12; "Tefsîr" 93.

⁶² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986), "İstiâze", 1; Ayrıca bk. Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), "Vitr", 19; Nesâî, "İftitah", 46; "İstiâze", 1.

⁶³ İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/243.

⁶⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âsâr*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994), 1/111-117; Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1392/1972), 6/96.

⁶⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 8/533.

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ülüm ve'l-Hikem, 2009), 5/29; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 20/11.

almamıştır, maksadı bu sûreleri inkâr değildir.⁶⁷

Fâtiha Sûresi gibi Muavvizeteyn sûrelerinin de namazlarda ve sair zamanda çok okunan sûreler arasında yer aldığı yadsınamaz bir hakikattir. Bu nedenle Muavvizeteyn konusunda da âlimlerin bir kısmı onların unutulma endişesinin söz konusu olmamasından dolayı İbn Mes'ûd'un bu sûreleri yazı ile tespite gerek duymadığı kanaatini benimsemişlerdir.⁶⁸ *el-İntisâr*'da bu konulara geniş yer ayıran Bâkîllânî'ye (ö. 403/1013) göre bu rivayetler İbn Mes'ûd tarafından bu iki sûrenin Kur'ân'a ait oluşunun inkâr edildiği anlamına gelmez. Bu rivayetler yalnızca onun bir sebepten bu sûreleri mushafına yazmamış olduğunu haber vermekte olabilir. Buna göre muhtemeldir ki İbn Mes'ûd son inen sûreler olmadıkları için bu iki sûreyi mushafın sonuna kaydetmeyi uygun görmemiştir. Yahut o, Allah Resûlü'nün bu iki sûreyi namazlarında tilâvet ettiğini veya bu sûrelerin yazılmasını emrettiğini duymamış olabilir.⁶⁹

Rivayetlerin senet ve metinlerine tekrar dönecek olursak dikkatimizi çeken iki husus vardır. İlk olarak bu rivayetlerin çoğu Zirr b. Hubeys'ten Âsım b. Behdele kanalıyla nakledilmektedir. Daha önce de dikkat çektiğimiz üzere Abdullah b. Mes'ûd'dan kıraat alan isimlerden biridir Zirr b. Hubeys. Âsım kıraati de bu kanalla İbn Mes'ûd'a dayanmaktadır.⁷⁰ Rivayetlerin kendilerinden nakledildiği bu isimler görüldüğü üzere kıraat alanında öne çıkan şahsiyetlerdir. Bu nedenle, kanaatimizce, bu rivayetlerde bahsedilen hususların Muavvizeteyn'in Kur'ân'ın bir parçası olup olmadığı meselesi değil bu sûrelerin okunuşlarına dair bir mesele olması daha muhtemeldir. Zira özellikle Buhârî'nin (ö. 256/870) aktardığı nakillerde "Abdullah b. Mes'ûd bunları yazmıyor, siliyor; Kur'ân'dan değildir diyor." şeklinde ifadelerin yer almadığı görülmektedir. *Müsned*'de kaydedilen rivayetlerin de önemli bir kısmında bu kayıtlar yoktur. Bununla birlikte bu ifadelerin yer aldığı nakillerin mevcudiyeti İslâm tarihi boyunca âlimleri rivayetleri bu doğrultuda tetkik etmeye sevk etmiş görünmektedir. Ancak *Sahih*'te yer alan nakillerin ve *Müsned*'de ilk sıralarda zikredilen ve çoğunluğu teşkil eden rivayetlerin metinleri dikkatle incelendiğinde Muavvizeteyn hakkında Abdullah b. Mes'ûd'un ne dediği ve Zirr b. Hubeys tarafından Übey'e tam olarak neyin sorulduğunu bize ayan kılacak netlikte ifadelerin olmadığı görülmektedir. Zirr'den "Übey b. Ka'b'a Muavvizeteyn hakkında sordum, İbn Mes'ûd Muavvizeteyn hakkında şöyle diyor."⁷¹ şeklinde tam olarak neyin sorulduğunu anlaşılır kılmayacak ifadeler gelmektedir. Burada bir muğlaklık vardır. Fakat neredeyse rivayetlerin tümünde Übey b. Ka'b'ın Resûlullâh'ın bu konudaki cevabı olarak naklettiği sözler ortaktır: "قِيلَ لِي فَعَلْتُ." "Bana söylendi ben de o şekilde söyledim."⁷² Bunun yanında bir rivayette de Allah Resûlü'nün "Cebrâil bana söyledi ben de böyle söyledim." diyerek Felak ve Nâs Sûrelerinin ilk ayetlerini okuduğu aktarılmaktadır.⁷³

⁶⁷ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Ĥadîs* (b.y.: y.y., ts.), 76; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 6/373.

⁶⁸ *Mukaddimetân*, 34-35; Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998), 3/201.

⁶⁹ Bâkîllânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 317-318.

⁷⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 70.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/113, 114, 115, 116.; Buhârî, "Tefsîr", Felak, 2; Nâs, 2.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/113,114, 115, 116; Buhârî, "Tefsîr", Felak, 2; Nâs 2.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/116, 117, 118.

Übey b. Ka'b'dan her rivayetin sonunda nakledilen "Biz de Resûlullâh'ın söylediği gibi söylüyoruz." cümlesi de ortak bir ifadedir.⁷⁴ Tüm bu ifadeler rivayet metinlerinde çok da açık olmayan şekilde bahsedilen konunun yalnızca Muavvizeteyn'in okunuşu ile alakalı olduğu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Bu durumda Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn hakkındaki farklı kanaatinin sûrenin okunuşu ile alakalı olduğunun kabul edilmesi daha isabetli olacaktır.

Rivayetleri, Muavvizeteyn'in okunuşu ile alakalı olarak değerlendiren âlimler bu noktada Felak ve Nâs Sûrelerinin başında yer alan "قُلْ" "De ki" lafzına dikkat çekmektedirler. Bu yaklaşıma göre Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında yazmadığı, okumadığı, "Kur'ân'dan değildir." dediği ifade edilen husus sûrelerin başında yer alan "قُلْ" lafzıdır.⁷⁵ Buna göre İbn Mes'ûd Muavvizeteyn'in başında "قُلْ" lafızlarının bulunmasını Resûlullâh'ın onlarla istiâzeyi emretmesi anlamında kabul etmekteydi. Bu nedenle bu lafızların Felak ve Nâs'ın başında okunması ya da yazılması gerekmiyordu. Dolayısıyla onun mushafına yazmadığı ve yazılmasını hoş karşılamadığı şey buydu. Buna göre Übey b. Ka'b'ın "Biz de Resûlullâh'ın söylediği gibi söylüyoruz." sözleri de sûrelerin "قُلْ" lafızlarıyla birlikte okunması gerektiğini teyit amacı taşımaktadır. Bu lafızlar okunmalı ve yazılmalıdır. Çünkü vahiy bu şekilde indirilmiştir.⁷⁶

Muavvizeteyn'in Abdullah b. Mes'ûd mushafında bulunmadığına işaret eden bu rivayetler üzerine yapılan parçacı yahut bütüncül değerlendirmelerin hiçbirinde onun bu iki sûrenin Kur'ân'a aidiyetini inkâr ettiği sonucuna varılmamıştır. Biz de bizzat Hz. Peygamber'den vahyi öğrenme lütfuna erişmiş bir sahâbînin Muavvizeteyn'in Kur'ân vahyi olduğundan haberdar olmayacağı, onları inkâr edebileceğini mümkün görmemekteyiz. Bu nedenle rivayetlerden bazılarında var olan "O ikisi Kur'ân'dan değildir."⁷⁷ ifadelerini, onun Muavvizeteyn'i inkâr ettiği anlamını verecek şekilde, doğru ve kendisine ait olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Nitekim rivayetler içinde bu ibarelerin yer almadığı daha kuvvetli haberler mevcuttur.

Bununla birlikte bu rivayetler onun Muavvizeteyn ile ilgili farklı bir yaklaşımının olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kanaatimizce tüm rivayet metinleri birlikte incelendiğinde ve Übey b. Ka'b'dan nakledilen sözler dikkate alındığında rivayetlerin bize haber verdiği meselenin İbn Mes'ûd tarafından Muavvizeteyn'in tümüyle inkâr edilmesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira iki sûrenin Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edilmesi, onun icmâ ile cem' ve istinsâh edilen mushafa bu derece aykırı düşmesi durumu söz konusu olsa Übey'in verdiği cevabın doğrudan ona yönelik ve çok daha şiddetli olması beklenirdi. Ayrıca sadece Übey b. Ka'b'dan değil, hâlâ hayatta olan çok sayıda sahâbîden bu konuda kendisine itirazlar yapılır ve bunlar da kayıtlarda yer alırdı. Ne var ki böyle bir tabloyla karşılaşmıyoruz. Bu nedenle bu rivayetlerin yalnızca Abdullah b. Mes'ûd'un Felak ve Nâs'ı mushafında yazı ile tespit etmemiş olması ya da "قُلْ" lafızlarını sûrelerin başına yazmaması

⁷⁴ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 35/113, 114, 115, 116; Buḥârî, "Tefsîr", Felak, 2; Nâs, 2.

⁷⁵ el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlip, *el-Hidâye ilâ bülüḡi'n-nihâye* (b.y.: Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sünne, 2008), 12/8505; Burhânüddîn İbrahim b. Ömer Bikâî, *Mesâidü'n-Nazar* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 3/312-314.

⁷⁶ Bikâî, *Mesâidü'n-Nazar*, 3/312-315.

⁷⁷ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 35/117,118.

hakkında olması daha makul görünmektedir. Rivayetlerin büyük bir kısmında Übey b. Ka'b'ın bu sûreleri Resûlullah'tan duyduğu gibi okuduğunu belirttiği ifadelerinin mevcudiyeti de bu rivayetlerin sûrelerin okunuşuyla alakalı bir meseleden bahsettiği kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.

Sonuç

Araştırma kapsamındaki veriler üzerinde yapmış olduğumuz incelemelerle Abdullah b. Mes'ûd'un gerek mushaftaki sûre sayısı gerekse Fâtiha ve Muavvizeteyn'in Kur'ân'ın birer parçası olduğu konusunda ümmetin genelinden farklı bir inanca sahip olmadığı neticesine ulaştık. Aynı şekilde İslâm ilim dünyasında bu konudaki rivayetleri değerlendiren ulemânın da bu sûrelerin Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edilmediği kanaatini paylaştıklarını ortaya koyduk. Az sayıda âlim onun kısa bir süreliğine bu sûrelerin Kur'ân'dan olmadığı görüşünde olduğunu kabul etmiş olsa da netice de onlar da İbn Mes'ûd'un bu hatasından döndüğü kanaatinde olduklarını ifade etmişlerdir.

İslâm dünyasında, erken dönemden itibaren bu konudaki rivayetler Kur'ân'ın korunmuşluğu hakikatinin karşısında dikkate değer bir yerde konumlandırılmamıştır. Yer yer Kur'ân'ın korunmuşluğuyla alakalı olarak gündeme getirilse de bu rivayetlerin neticede birer haber-i vâhid oldukları daima göz önünde bulundurulmuştur. Kur'ân-ı Kerim ise ilk dönemden itibaren mütevâtirdir. Kur'ân Allah Resûlü'ne indirilmesiyle birlikte mütevâtirliğin Allah'tan gelen kesin bilgi olma vasfını, Resûlullâh'ın ardından da icmâ ile cem' ve istinsâh edilip nesilden nesile aynıyla aktarılmasıyla da mütevâtirliğin tüm vasıflarını taşır hale gelmiştir. Kur'ân'ın mushaflaşması sürecinde ümmet Kur'ân'dan olan her şeyin mushafta tespit edildiği ve ondan olan herhangi bir şeyin mushaf dışında bırakılmadığı konusunda da ittifak etmiştir. Kur'ân'ın mütevâtirliğinin sıhhati ve kuvveti karşısında Kur'ân'da eksiklik veya fazlalık bulunduğu vehmini uyandırabilecek herhangi bir rivayet kayda değer kabul edilemez. Bununla birlikte bu rivayetler tümüyle reddedilmelidir demiyoruz. Aksine bu rivayetlerin hadis ilminin prensiplerince tetkik edildiği takdirde reddilmesi mümkün olmayacak sıhhat şartlarının önemli bir kısmını taşıdığı görülmektedir.

Abdullah b. Mes'ûd mushafındaki sûre sayılarına dair nakledilenler bizi onun Fâtiha ve Muavvizeteyn'i tümüyle ve bilinçli bir şekilde mushafından hariç tuttuğu neticesine ulaştırmamıştır. Kanaatimizce bu konudaki bilgiler, ona ait olduğu düşünülen mushaf nüshalarının görülmesi neticesinde kaynaklarımıza girmiştir. Bununla birlikte bu görülen Mushafın İbn Mes'ûd'a aidiyeti ise kesin olarak ispatlanabilir değildir. İçinde Fâtiha ve Muavvizeteyn'in yer almadığı ifade edilen mushaf nüshalarının İbn Mes'ûd'a aidiyeti sahih olsa bile ne şartlarda muhafaza edildiği bilinemeyen mushaf nüshası veya nüshalarına dayanarak onun Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerini Kur'ân'dan kabul etmediği ve bu nedenle de mushafına yazmadığı düşüncesini doğru kabul etmek makul değildir. Ona ait olduğu kabul edilen nüshalarda zamanla yıpranmadan, kaybolmadan kaynaklı birtakım eksik parçalar olması muhtemeldir; ancak şahsi bir mushafta eksik bazı sûrelerin veya ayetlerin bulunması Kur'ân'ın korunmuşluğuna zarar verecek bir durum değildir. Çünkü Kur'ân'ın

muhafazası şahıslara tevdi edilmiş bir vazife değildir. Allah'ın inayeti ve Allah Resûlü'nden aldıkları eğitim ile Kur'ân-ı Kerim'i cem' ve istinsâh etmek suretiyle muhafaza etme işini ashâb, devlet idarecilerinin öncülüğü ve ümmetin onayı ile gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla Abdullah b. Mes'ûd veya sahâbeden başka birinin mushafında bir veya birden fazla sûrenin yahut bazı ayetlerin bulunmaması bunların o isimlerce inkâr edildiği anlamına gelmeyeceği gibi bu meseledeki nakillerin mevcudiyeti de Kur'ân-ı Kerim'in korunmuşluğuna zarar verecek değildir.

Müstakil olarak Fâtiha'nın Abdullah b. Mes'ûd mushafında yer almadığını haber veren rivayetler incelendiğinde görülmektedir ki haber verilen husus onun Fâtiha'nın Kur'ân'dan bir parça olduğunu inkâr etmesi değildir. Rivayetlerin bu doğrultuda anlaşılması hatalıdır. Çünkü bu nakillerde bildirilen husus yalnızca İbn Mes'ûd'a nispet edilen mushafta Fâtiha'nın "yazılı olarak" mevcut olmamasıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bilinmeyen bir sebeple Abdullah b. Mes'ûd'un şahsi mushafında Fâtiha'nın yazılı olarak bulunmaması Kur'ân'ın korunmuşluğu ile çelişkili bir durum değildir. Fâtiha'nın Allah katından indirildiği, namazlarda sürekli okunduğu konusunda ümmetin icmâi vardır. Nitekim kaynaklarımız İbn Mes'ûd'un namaza Fâtiha ile başladığını, Fâtiha'nın kıraatine dair kendisinden birtakım nakillerin bulunduğunu da açıkça ifade etmektedir. Âlimlerin tarih boyunca Muavvizeteyn konusundaki rivayetlere nispetle Fâtiha rivayetleri üzerinde az durmaları da bu konunun İslâm dünyasında kayda değer bulunmadığının bir başka delilidir.

Muavvizeteyn'e dair rivayetler hakkında yapmış olduğumuz araştırmanın neticesi ise Fâtiha konusunda ulaşılmış olduğumuz sonuçtan biraz daha farklıdır. Yapmış olduğumuz araştırma İslâm dünyasında Abdullah b. Mes'ûd mushafında Muavvizeteyn'in bulunmadığı kanaatinin baskın olduğunu ortaya koymuştur. Bu inancın kuvvetli olmasının nedeni bize göre bu konudaki rivayetlerin sayıca daha fazla olması, râvilerinin güvenilirlikleri ve Buhârî tarafından nakledilen formlarının mevcudiyeti olmalıdır. Bu rivayetler reddedilmemekle birlikte rivayetlere dayanarak Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn sûrelerinin Kur'ân'ın birer parçası olduğunu inkâr etmesi imkân dâhilinde görülmemiştir. Genel itibarıyla bu sûrelerin İbn Mes'ûd mushafında neden yazılmamış olabileceği meselesi üzerinde durulmuş ve onların unutulmasına ihtimal vermediği veya onların yazılması emrini Hz. Peygamber'den almadığı için mushafına yazmadığı yönünde kanaatler ortaya konulmuştur.

Çalışmada detaylı olarak ele aldığımız üzere bu konudaki rivayet metinlerinde muğlak ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler dikkatli bir şekilde incelendiğinde bize göre bu rivayetlerin iki hususa işaret etme ihtimali vardır. İlk olarak bu rivayetler yalnızca Abdullah b. Mes'ûd'un -tam olarak bilinmesi mümkün olmayan bir sebepten- Muavvizeteyn'i mushafına yazmadığını haber vermekte olabilir. İkinci olarak da metinlerdeki okuyuşa, söyleyişe vurgu yapan ifadeler ve rivayetlerin kendilerinden nakledildiği isimlerin kıraat alanında öne çıkan şahsiyetler olması dikkate alındığında bu rivayetlerin Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn'in okunuşuna yönelik farklı bir anlayışa sahip olduğunu ortaya koymak amacını taşıması muhtemeldir. Okuyuştaki bu farklılığın da Abdullah b. Mes'ûd tarafından "فُلٌ" lafzının Felâk ve Nâs Sûrelerinin başında okunmaması ile alakalı olması kanaatimizce kuvvetli bir ihtimaldir.

Son olarak söylememiz gerekir ki bu rivayetlere dayanarak Fâtiha ile Muavvizeteyn sûrelerinin Kur'ân'a aidiyetinin Abdullah b. Mes'ûd tarafından inkâr edildiği doğru kabul edilecek olsa bile bu durum Kur'ân'ın korunmuşluğuna zarar vermeyecektir. Çünkü bu meseleler tek bir sahâbîyi ve onun şahsî mushafını ilgilendirmektedir. Kur'ân'ın muhafazası görevi ise şahıslara verilmemiştir. Kur'ân, ümmetin ittifakı ile eksiksiz ve ilavesiz bir biçimde muhafaza edilmiştir ve mütevâtirdir. Bu konudaki nakiller ise yalnızca âhad haberlerdir. Bu rivayetler izaha muhtaç olmakla birlikte Kur'ân'ın muhkemliğine, korunmuşluğuna zarar verebilecek bir konumda değildir. Ayrıca şahsi mushafırlara unutulma endişesi ile kaydedilen birtakım notların, tefsir, izah kabilinden bazı ilavelerin bulunması yahut bilinmesi mümkün olmayan muhtelif sebeplerle eksik bırakılan bazı sûre veya ayetlerin olması elbette ki mümkündür. Dolayısıyla Abdullah b. Mes'ûd mushafında Fâtiha ile Muavvizeteyn'in bulunmamasının birçok sebebinin olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Atik, M. Kemal. "Abdullah b. Mes'ûd ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 1-64.
- Aydar, Hidayet. "Muavvizeteyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aydar, Hidayet. "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 1-34.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. eţ-Ṭayyib el-Bâkîllânî el-. *el-İntişâr li'l-Ḳurân*. thk. Muhammed 'İşâm el-Ḳudât. 2 Cilt. Amman; Beyrut: Dâru'l-Feth; Dâru İbn Hâzm, 1422/2001.
- Bedruddîn el-'Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed. *Umdetu'l-Ḳârî Şerhu Şahîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Maḥfûzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Bikâî, Burhânüddîn İbrahim b. Ömer. *Mesâidü'n-Nazar*. Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1987.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *el-Câmi'uş-Şahîh*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Ṭavḳî'n-Necât, 1422.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-. *Sunenu'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ts.
- Ebû Naşr el-Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luğa ve Şiḥâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atṭâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd Ḳâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Feḏâ'ilu'l-Ḳur'ân*. thk. Mervân el-'Aṭiyye vd. Dimaşk; Beyrut: y.y., 1416/1995.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'aş el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-*

- Meşâhif*. thk. Muhammed b. 'Abduh. Kahire: y.y., 1423/2002.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmaniyye, 1326/1908.
- İbn Hâzım, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-Muḥallâ bi'l-Âşâr*. thk. 'Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2002.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Ṭaybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu Muḥtelifi'l-Hadîs*. b.y.: y.y., 2. Basım, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kirâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf. *et-Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ - Mutemmimu's-Şahâbe - et-Ṭabaḳâtu'l-Ḥâmise*. thk. Muhammed b. Şâmil es-Sulemî. 2 Cilt. Taif: Mektebetu's-Şiddîk, 1414/1993.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Şahâbe*. thk. 'Alî Muhammed Mu'avviḍ - 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâķ b. Muhammed el-Verrâķ el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramaḍân. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Funûnu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y., 1408/1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. thk. 'Abdurrezzâķ el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- Jalil, Abdul. "Mushafu Abdillâh İbn Mes'ûd". *Jurnal Studi Alqur'an dan Tafsir di Nusantara* 4/2 (2018).
- Jeffery, Arthur. *Materials For The History Of The Text Of The Qur'ân*. Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas, 1937.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Ḳurtubî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ḥazrecî el-. *el-Câmi' li-Âḥķâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Ḳurtubî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ḥazrecî el-. *el-Câmi' li-Âḥķâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Küçükkalay, Hüseyin. *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvaṭṭa'*. thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâķî. Beyrut: y.y., 1406/1985.
- Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-. *en-Nuket ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdılmaķşûd b. 'Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlip, el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bülûġi'n-nihâye*. b.y.: Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sünne, 2008.
- Muslim, Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbüri. *Şahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâķî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İḫyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muḫyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *el-Mecmu' Şerḫu'l-Muhezzeb*. b.y.: y.y., ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muḫyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şerḫu'n-Nevevî 'alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İḫyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1392/1972.
- Nöldeke, Theodor - Schwally, Friedrich. *Kur'an Tarihi*. çev. Muammer Sencer. İstanbul: İlke Yayınevi, 1970.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḫrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru İḫyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1420.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hüdayrî es-. *ed-Durru'l-Menşûr*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hüdayrî es-. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Faql İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısrıyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eş-. *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*. thk. Hâmdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eş-. *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî eş-. *Şerhu Muşkili'l-âşâr*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 16 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ eş-. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Yavuz, Adil. "Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Surelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzab, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)". *Marife* 6/1 (2006), 7-39.
- Zemaşserî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an Haḳâiki Ğavâmiidi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- 'Omer b. Şebbe, Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.
- Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân (Mukaddimetü Kitâbu'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye)*. haz. Arthur Jeffery. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1373.